
«Η ανειλημμένη αποστολή μας είναι ένα κομμάτι
prima philosophia»

ΓΙΑ ΤΗΝ ΑΛΛΗΛΟΓΡΑΦΙΑ
ΜΕΤΑΞΥ THEODOR W. ADORNO ΚΑΙ WALTER BENJAMIN*

GUSTAV AUERNHEIMER

Η έκδοση των απάντων του Theodor W. Adorno με τη δημοσίευση του εικοστού τόμου αργεί ακόμη να ολοκληρωθεί. Ακόμη στην αρχή βρίσκεται η έκδοση ενός ογκώδους έργου μετά το θάνατο του συγγραφέα, αποσπασματικών κειμένων που έχουν σωθεί, πανεπιστημιακών παραδόσεων και αλληλογραφίας. Το 1993 δημοσιεύθηκε ο πρώτος τόμος των παραδόσεων, η *Εισαγωγή στην κοινωνιολογία*, από το θερινό εξάμηνο του 1968. Με το να δημοσιεύεται τώρα ως πρώτος ο τόμος αλληλογραφίας με τον Walter Benjamin, αποδίδεται η αρμόζουσα βαρύτητα τόσον όσον αφορά τη σημασία του ετέρου της αλληλογραφίας, αλλά και των περιεχομένων. Ένα τμήμα των επιστολών δημοσιεύθηκε για πρώτη φορά το 1966 σε ένα συλλογικό τόμο με τις επιστολές του Benjamin, άλλες περιλαμβάνονται στον τόμο *Theodor W. Adorno: Για τον Walter Benjamin*, που εκδόθηκε το 1970, αποσπάσματα υπάρχουν επίσης στις υποσημειώσεις των *Απάντων* του Benjamin. Αν και πολλά δεν είναι κάτι το νέο, όμως για πρώτη φορά η πλήρης έκδοση δημιουργεί μία γενική εντύπωση, μία εικόνα που αποκτά πιο σαφή πλαίσια μέσα από μερικές άγνωστες μέχρι τώ-

* Theodor W. Adorno – Walter Benjamin, *Briefwechsel 1928-1940*, εκδ. Henri Lonitz. Φραγκφούρτη, Suhrkamp, 1994 (Theodor W. Adorno, *Briefe und Briefwechsel*, εκδ. Theodor W. Adorno Archiv, τόμ. 1).

ρα λεπτομέρειες. Συνοψίζοντας εκ των προτέρων με λίγα λόγια το αποτέλεσμα της αίσθησης που μας δίνει η εικόνα: είναι μια μαγεία της γερμανικής σκέψης στον εικοστό αιώνα.

Η αλληλογραφία περιλαμβάνει την περίοδο 1928 έως 1940, τα πρώτα χρόνια ήταν αραιή, από το 1933 γίνεται πολύ συχνότερη. Οι επιστολές του Benjamin βρίσκονται σήμερα στο αρχείο Adorno στη Φραγκφούρτη. Οι επιστολές του Adorno, που χρονολογούνται πριν από την άνοδο στην εξουσία των εθνικοσοσιαλιστών και βρίσκονταν στο σπίτι του Benjamin στο Βερολίνο, μετά τη φυγή του στη Γαλλία έχουν χαθεί. Το μεγαλύτερο μέρος των μετέπειτα επιστολών του Adorno βρίσκεται σε εκείνο το τμήμα των έργων του Benjamin που εκδόθηκαν μετά το θάνατό του και το οποίο φυλάσσεται στο λογοτεχνικό αρχείο της Ακαδημίας Τεχνών της πρώην Γερμανικής Λαοκρατικής Δημοκρατίας. Μερικά σημαντικά κείμενα είχε δώσει ο Benjamin με την έκρηξη του πολέμου στον George Bataille, ο οποίος τα έκρυψε στην Εθνική Βιβλιοθήκη του Παρισιού, όπου και βρέθηκαν μόλις το 1981.

Η γνωριμία μεταξύ των δύο επιστολογράφων ξεκίνησε το 1923 στο Πανεπιστήμιο της Φραγκφούρτης, όπου συμμετείχαν και οι δύο στο σεμινάριο του κοινωνιολόγου Gottfried Salomon. Ο τότε εικοσάχρονος και πρώιμα ώριμος Adorno περάτωσε ένα χρόνο αργότερα την εκπόνηση της διδακτορικής του διατριβής με τίτλο «Η υπερβατικότητα του πραγματολογικού και νοηματικού στη φαινομενολογία του Husserl». Ο μεγαλύτερος κατά έντεκα χρόνια Benjamin περάτωσε το 1919 στη Βέρνη τη διδακτορική του διατριβή με τίτλο «Η έννοια της κριτικής τέχνης στο γερμανικό ρομαντισμό» και ήρθε στη Φραγκφούρτη με σκοπό να εκπονήσει την υφηγεσία του. Αυτά τα σχέδια απέτυχαν, η μελέτη «Οι καταβολές της γερμανικής τραγωδίας» δεν έγινε δεκτή ως υφηγεσία από τη Φιλοσοφική Σχολή. Και όπως γράφει η Hannah Arendt, ήταν σαν να είχε ετοιμάσει ένας πραγματικός δεξιότηχνης ένα μοναδικό αριστούργημα, για να το προσφέρει στη συνέχεια για πούλημα στο επόμενο εμπορικό μαγαζί. Η γνωριμία έγινε πιο στενή όταν ο Adorno το 1928 πέρασε πολλές βδομάδες στο Βερολίνο, στο σπίτι της μετέπειτα γυναίκας του Gretel

Karplus, και συναντήθηκε αρκετές φορές για συζητήσεις με τον Benjamin.

Ήδη από την πρώτη επιστολή διαφαίνεται ο χαρακτήρας όλης της αλληλογραφίας: γίνεται ανταλλαγή, σχολιασμός και κριτική χειρογράφων, θίγονται οι δυνατότητες δημοσιεύσεων, αλληλοσυστήνονται βιβλία για διάβασμα, συζητούνται οι γνωριμίες με άλλους διανοούμενους. Σε προσωπικά θέματα με τη στενή έννοια σπάνια γίνεται αναφορά, αποδέκτης τέτοιων συζητήσεων φαίνεται να είναι περισσότερο η Gretel Karplus με την οποία ο Benjamin διατηρούσε ιδιαίτερη αλληλογραφία. Επίσης μετά το 1933 δεν παίζουν κανένα μεγάλο ρόλο, εκτός από μερικές κακοπροαίρετες παρατηρήσεις, οι λεγόμενοι «μικροκαβγάδες των εμυγκρέδων», για τους οποίους το έδαφος θα ήταν γόνιμο με δεδομένα τα πολύπλευρα προβλήματα της προσφυγικής κατάστασης. Πολιτικά θέματα δεν θίγονται συχνά, αν και σε καταφατική περίπτωση γίνεται εμφανής η σοβαρή παρερμηνεία. Τον Απρίλιο του 1934 ο Adorno πιστεύει ότι το ναζιστικό κράτος δεν θα κρατήσει για πολύ και ότι τα δείγματα της πτώσης πληθαίνουν, προέβλεψε πολέμους των επιγόνων και θεώρησε ως πιθανή μια στρατιωτική δικτατορία. Αυτό συνέβη δύο μήνες πριν από την υπόθεση Röhm, όταν ο Χίτλερ εξαφάνισε οριστικά κάθε δυνητική αντιπολίτευση και σταθεροποίησε σημαντικά τη θέση του.

Τον Μάιο του 1940, τρεις μέρες πριν από τη γερμανική επίθεση στη Γαλλία, ο Benjamin γράφει αποκλειστικά για λογοτεχνικά θέματα, για τον Baudelaire, για τη λήθη στον Proust, για το δοκίμιο του Adorno σχετικά με την αλληλογραφία George Hofmannstal. Ένα διαρκώς επανερχόμενο θέμα είναι τα οικονομικά προβλήματα του Benjamin. Τον Σεπτέμβριο του 1932 ο Benjamin διαπιστώνει την πολιτική «αλλαγή κλίματος» στην τελική φάση της Δημοκρατίας της Βαϊμάρης, που καθιστά γι' αυτόν όλο και πιο δύσκολο να επιβιώσει επαγγελματικά γράφοντας για εφημερίδες και το ραδιόφωνο. Το 1933 ο Adorno οργανώνει για τον Benjamin, που έχει ήδη μεταναστεύσει στο Παρίσι, ένα δίκτυο οικονομικής υποστήριξης, στο οποίο εκτός από τον ίδιο συμμετέχουν η θεία του και μία φίλη της. Από το 1934 και μετέπειτα ο Adorno ως «advanced student» στο Merton College στην

Οξφόρδη βρίσκεται μεταξύ Οξφόρδης, Φραγκφούρτης (γονείς) και Βερολίνου (Gretel), περνάει τις διακοπές του στην περιοχή του Taunus και τον Μέλανα Δρυμό, δεν μπορεί να λάβει την τελική απόφαση και να εγκαταλείψει οριστικά την Γερμανία. Η οικονομική ενίσχυση από το πατρικό σπίτι είναι αρκετή, οι Άγγλοι συγγενείς φροντίζουν και την παραμονή στην Οξφόρδη.

Το 1937 το ζεύγος Adorno εγκαθίσταται οριστικά στην Αγγλία, το 1938 μεταβαίνει στις ΗΠΑ όπου ο Adorno συμμετέχει στο ερευνητικό πρόγραμμα για το ραδιόφωνο του Πανεπιστημίου του Πρίνστον και στο Ινστιτούτο Κοινωνικής Έρευνας. Ο Benjamin αυτά τα χρόνια ζει σε μεγάλη ένδεια, περνάει τον περισσότερο χρόνο μελετώντας στην Bibliothèque Nationale, μεγάλα χρονικά διαστήματα τα περνάει για λόγους οικονομικούς στην Ίμπιζα στο πανδοχείο της πρώην γυναίκας του στην Κυανή Ακτή, αλλά και στη Δανία στον Μπρεχτ. Στο Παρίσι μένει αναγκαστικά σ' ένα δωμάτιο οικιακής βοηθού, είναι υποχρεωμένος να ανέχεται το θόρυβο των παιδιών και να έχει γείτονά του έναν παράφρονα. Μάταια προσπαθεί να αποκτήσει τη γαλλική υπηκοότητα.

Ο Jürgen Habermas έχει σίγουρα δίκιο όταν γράφει στην κριτική του για το βιβλίο αυτό ότι ο Adorno εξελίσσεται με τα χρόνια σε ένα είδος θεωρητικής αυθεντίας για τον Benjamin, σ' ένα φιλοσοφικό Υπέρ-Εγώ, και αποκτά ένα είδος εξουσίας πάνω στον ορισμό των κατευθύνσεων της μελέτης για τις στοές του Παρισιού (Passagenwerk). Ο Adorno είχε επανειλημμένα αναφερθεί στην σημασία αυτού του έργου και πίεζε για την ολοκλήρωσή του: «Πρέπει να ξέρετε ότι αυτή η μελέτη αντιπροσωπεύει για μένα την ανειλημμένη μας αποστολή, ένα κομμάτι prima philosophia...» (σελ. 73). «Θεωρώ τη μελέτη σας για τις στοές όχι μόνον ως το επίκεντρο της φιλοσοφίας σας, αλλά ως τον αποφασιστικό λόγο που μπορεί σήμερα να εκφρασθεί φιλοσοφικά, ως ένα αριστούργημα που δεν έχει όμοιό του...» (σελ. 112). Και ενώ ο Adorno εμφανίζεται ως ο απαιτητικός-κριτικός, ο Benjamin εμφανίζεται περισσότερο ως ο αμυνόμενος-υποχωρητικός. Προσπαθεί να διατηρήσει μια ισορροπία στη σχέση του με τα τρία πιο σημαντικά «πρόσωπα αναφοράς»: τον Μπέρτολντ Μπρεχτ, ο

ο οποίος ήθελε να τον προσελκύσει πιο πολύ στη μαρξιστική ιδεολογία, ακριβώς όπως ο Gershom Scholem ήθελε να τον φέρει «πίσω» στη μεταφυσική και τον ιουδαϊσμό, και τέλος τον Adorno ο οποίος θεωρούσε τη θέση του Μπρεχτ ως χυδαία-μαρξιστική που απείχε πολύ από την πραγματική διαλεκτική. Για τον Benjamin κατά τα χρόνια της προσφυγιάς είχαν μεγάλη σημασία οι προσωπικές συναντήσεις με τον Adorno, ο οποίος μάλιστα είχε δεχθεί πολλές φορές να τον συναντήσει, όμως απ' ό,τι προκύπτει από λακωνική αναφορά των επιμελητών του βιβλίου στις υποσημειώσεις, ποτέ δεν πραγματοποιήθηκε μία τέτοια συνάντηση. Μόνον αργότερα κατ' εντολή του Ινστιτούτου Κοινωνικής Έρευνας και του διευθυντή του Marx Horkheimer ήρθε ο Adorno επανειλημμένα για λίγο στο Παρίσι.

Με αφορμή τη μελέτη του Benjamin για τον Κάφκα ο Adorno υποστηρίζει: «Ποτέ δεν είχα συνειδητοποιήσει τόσο πολύ τη συμφωνία μας στα κεντρικά φιλοσοφικά ζητήματα όσο σε αυτή τη μελέτη» (σελ. 90). Αυτή η συμφωνία δεν απέκλειε τις οξείες αντικειμενικές διαμάχες, ίσως μάλιστα και να τις διευκόλυνε. Για τη μελέτη του Benjamin «Το έργο τέχνης την εποχή της τεχνικής του αναπαραγωγιμότητας» γράφει ο Adorno, το 1936: «Υποτιμάτε τον τεχνητό χαρακτήρα της αυτόνομης τέχνης και υπερτιμάτε εκείνον της εξαρτημένης· ίσως αυτή είναι με λίγα λόγια η βασική μου αντίρρηση, η οποία θα μπορούσε όμως να πραγματοποιηθεί μόνον ως μια διαλεκτική ανάμεσα στα ακραία, τα οποία όμως εσείς διαχωρίζετε πλήρως. Αυτό κατά την άποψή μου δεν θα σήμαινε τίποτα άλλο παρά την πλήρη εξαφάνιση των μπρεχτικών μοτίβων, τα οποία ήδη εδώ εκφράζονται με μια εκπληκτική μεταμόρφωση· κυρίως την εξαφάνιση κάθε έκκλησης για την αμεσότητα οποιωνδήποτε επιδράσεων και προς την πραγματική συνείδηση των πραγματικών προλεταρίων, οι οποίοι δεν έχουν τίποτα, μα απολύτως τίποτα διαφορετικό από τους αστούς εκτός από το συμφέρον για την επανάσταση, όμως κουβαλούν όλα τα ίχνη της παραμόρφωσης του αστικού χαρακτήρα» (σελ. 173).

Ο Benjamin βλέπει ότι η αναπαραγωγικότητα περιέχει προοδευτικά στοιχεία, διότι αλλάζει τη σχέση των μαζών με την τέ-

χνη. Με την εξάπλωση του μαζικού τύπου όλο και περισσότεροι αναγνώστες γίνονται δυνητικά συγγραφείς. Η θλίψη για την απώλεια της αίγλης του αυθεντικού έργου τέχνης συνδέεται με την ελπίδα της κατασκευής μίας νέας ταυτότητας μέσα από την κινηματογραφική ταινία. Κατά τον Benjamin, ο κινηματογράφος δημιουργεί μία ισορροπία ανάμεσα στον άνθρωπο και τη μηχανή, η διασκέδαση που προσφέρει αποτελεί μια κοινωνική συμπεριφορά, το συλλογικό γέλιο επιδρά ως ένα μη παιδευμένο κοινό, που αντιδρά περιφρονητικά μπροστά σ' έναν πίνακα του Πικάσο, θεωρείται ως προοδευτικό όταν βλέπει μια ταινία του Τσάπλιν, επειδή μπορεί να διαβάσει τα χτυπήματα της μοίρας του ανθρώπου, δεν αντιλαμβάνεται την πραγματικότητα. Ο λόγος που το κοινό δεν γελάει δεν είναι επειδή αντιλαμβάνεται ως γνώστης-παρατηρητής μια κατάσταση που είναι η δική του, αλλά επειδή βρίσκει κάποιον άλλον το κακό, αντιπροσωπευτικά για όλους τους άλλους. Ή όπως λέει ο Adorno μερικά χρόνια αργότερα στο κεφάλαιο για την πολιτισμική βιομηχανία του βιβλίου *Η διαλεκτική του Διαφωτισμού*, στα κινούμενα σχέδια ο Ντόναλντ Ντακ τρώει ξύλο, για να μπορούν να συνηθίσουν οι θεατές σ' αυτό που τρώνε αυτοί.

Η μελέτη για τις στοές που αναφέρει ο Adorno παρέμεινε ένα τεράστιο ατελές έργο από σταχυολογήματα και σημειώσεις, πάνω από 1300 σελίδες, που βασίζονται σε 850 βιβλιογραφικούς τίτλους. Προοριζόταν να γίνει μια ιστορία του 19ου αιώνα, με παράδειγμα το Παρίσι, που ήταν για τον Benjamin η πρωτεύουσα αυτού του αιώνα. Ταυτόχρονα όμως προοριζόταν να αποτελέσει και μια πρώιμη ιστορία της νεωτερικότητας, για την οποία το πρόσφατο παρελθόν ισχύει ως μια εικόνα-γρίφος του απώτερου και ο 19ος αιώνας εξακολουθεί να είναι προσκολλημένος στο μύθο. Η κρίση του παρόντος συνίσταται για τον Benjamin στην αποτυχημένη εφαρμογή της τεχνικής που χαρακτηρίζει το 19ο αιώνα. Ο θετικισμός μπόρεσε να δει στην ανάπτυξη της τεχνικής μόνο τις προόδους των φυσικών επιστημών, όχι την οπισθοδρόμηση της κοινωνίας. Τις καταστρεπτικές πλευρές της τεχνικής όπως έγιναν εμφανείς π.χ. κατά τον Α' Παγκόσμιο Πόλεμο, τις γνωρίζει για πρώτη φορά ο 20ός αιώνας. Η προϊούσα διαδικασία απομάγευ-

σης κάτω από τις καπιταλιστικές συνθήκες δεν μειώνει τη φρίκη που περιβάλλει κάθε τι το ανθρώπινο, αλλά απλώς την απωθεί. Οι μύθοι έχουν χάσει τη φανερή δεσμευτική τους δύναμη, συνεχίζουν όμως να χαρακτηρίζουν τη συμπεριφορά των ανθρώπων στην καθημερινή τους ζωή χωρίς να γίνονται συνειδητοί. Το να γίνεται λόγος για την πρώιμη ιστορία του 19ου αιώνα σημαίνει ότι γίνεται λόγος για τις σκοτεινές πλευρές αυτής της εποχής, για το δαιμονικό, ακατανόητο και αλυτρωτικό χαρακτήρα της. Ακόμα για τα περιεχόμενα μιας ανόσιας έμπνευσης που πρέπει να αντληθούν από τα μυθικά στοιχεία, τα περιεχόμενα μιας καταφώτεινης πραγματικότητας πίσω από την πρόσοψη μιας καταφώτεινης αρχιτεκτονικής. Κι εδώ εμφανίζονται οι στοές, οι δρόμοι που σκεπάζονται με γυαλί και γοήτευαν τον Benjamin. Προσφέρουν καταφύγιο όταν ο καιρός είναι άσχημος, συνδέουν τα σπίτια χωρίς να χρειάζεται κανείς να μπει σ' αυτά. Οι στοές είναι το εσωτερικό και το εξωτερικό μιας πόλης, στις οποίες μπορεί κανείς να μείνει εξίσου όπως και ανάμεσα στους τέσσερις τοίχους του σπιτιού.

Από τη μελέτη για τις στοές δημοσιεύθηκε ένα απόσπασμα το 1939, στο περιοδικό του Ινστιτούτου Κοινωνικής Έρευνας, που μεταφέρθηκε μετά το 1933 από τη Φραγκφούρτη στη Νέα Υόρκη), ως άρθρο με τον τίτλο «Σχετικά με ένα μοτίβο στον Baudelaire». Προηγήθηκαν πολλές συζητήσεις, όπου ο Adorno εμφανίστηκε λιγότερο ή περισσότερο ως εκπρόσωπος της διεύθυνσης του Ινστιτούτου, μέχρι τελικά να δημοσιευθεί ένα κείμενο επεξεργασμένο εκ νέου. Για το αρχικό κείμενο ο Adorno σε μια μακρά του επιστολή της 10.11.1938 παρατηρούσε κριτικά ότι το κείμενο υστερεί κατά πολύ από τις δικές του εκ των προτέρων δεδομένες θέσεις όσον αφορά τη σχέση του με το διαλεκτικό υλισμό. Σε αυτή τη διαλεκτική, υποστήριζε, λείπει η διαμεσολάβηση. Υπάρχει η τάση να ανάγονται τα περιεχόμενα σε συγγενή χαρακτηριστικά της κοινωνικής ιστορίας, και μάλιστα, αν είναι δυνατόν, σε χαρακτηριστικά οικονομικού χαρακτήρα. Δεν θα έπρεπε όμως να αποδοθεί μια αιτιώδης σχέση ανάμεσα σε ορισμένα χαρακτηριστικά του εποικοδομήματος και της βάσης, διότι ο υλιστικός προσδιορισμός πολιτισμικών χαρακτήρων διαμεσολαβείται

μόνον από τη συνολική διαδικασία. Και μπορεί μεν κίνητρο για τα ποιήματα του Baudelaire για τον οίνο να αποτέλεσαν και οι φόροι για τον οίνο, όμως τα μοτίβα στο έργο του μπορούν να καθορισθούν μόνο μέσα από τις γενικές κοινωνικές και οικονομικές τάσεις της εποχής, δηλαδή με την ανάλυση της εμπορευματικής μορφής την εποχή του Baudelaire. Η φιγούρα που υπόσχεται η λέξη ρακοσυλλέκτης δεν περιέχει τίποτα το δουλοπρεπές, καμιά σχέση με το ριγμένο στον ώμο σάκο, με μια ουρά από πιτσιρίκια που ουρλιάζουν πίσω από το γέρο. Κι αυτό οφείλεται στο ότι η καπιταλιστική λειτουργία του ρακοσυλλέκτη, δηλαδή να υποτάσσει και την ίδια τη ζητιανιά στην ανταλλακτική αξία, δεν διατυπώνεται σαφώς.

Ο Benjamin απάντησε στον Adorno και του είπε ότι η επιστολή ήταν γι' αυτόν ένα χαστούκι. Και επεξεργάσθηκε βήμα προς βήμα την κριτική: «Μου φαίνεται ότι παραγνωρίζετε τα γεγονότα, όταν στο κείμενο από το *L'âme du vin* βγάζετε απ' ευθείας ένα συμπέρασμα για την ψυχή του κρασιού. Ο συνδετικός κρίκος είχε δημιουργηθεί νομίμως περισσότερο στα φιλολογικά πλαίσια – το ίδιο όπως θα έπρεπε αναλόγως να συμβεί στην ερμηνεία ενός αρχαίου συγγραφέα – και αποδίδει στο ποίημα το ιδιαίτερο βάρος που λαμβάνει με μια γνήσια ανάγνωση, η οποία δεν είναι ιδιαίτερα αναπτυγμένη μέχρι τώρα όσον αφορά τον Baudelaire. Και μόνον όταν το ποίημα αποκτήσει αυτό το ιδιαίτερο βάρος, μπορεί το έργο να πληγεί από αυτή την ερμηνεία, για να μην πούμε θα συγκλονισθεί. Αυτή η ερμηνεία δεν συνδέεται με φορολογικά θέματα όσον αφορά στο εν λόγω ποίημα, αλλά με την σημασία της μέθης στον Baudelaire» (σελ. 380 επ.).

Γενικά, κατά τον Adorno, ο Benjamin σε σημαντικά θέματα ήταν εγκλωβισμένος σε μια πλάνη με έναν αρχαϊκό και μυθικό τρόπο. Και επετύγχανε ελάχιστα τη διαλεκτική υπέρβαση, πράγμα που είχε ως συνέπεια τα όρια ανάμεσα στην αρχαϊκή και τη διαλεκτική εικόνα να γίνονται εξαιρετικά ρευστά. Από την άλλη μεριά, πρέπει να αναρωτηθεί κανείς αν ο Adorno πράγματι κατάλαβε τι απασχολούσε κατ' ουσίαν τον Benjamin: ένα πάντρεμα του πνευματικού και του υλικού, και μάλιστα τόσο θερμά, που φαινόταν παντού νόμιμο να ανακαλύπτονται αναλογίες. Και όταν

κανείς καταφέρει να τα κατατάξει σωστά το ένα δίπλα στο άλλο, μπορεί το ένα να ξεδιαλύνει το άλλο έτσι ώστε στο τέλος να μην υπάρχει ανάγκη για κανένα επεξηγηματικό σχόλιο. Αυτό στο οποίο απευθυνόταν η κριτική του Adorno, δηλαδή στην καταπλήσσουσα παρουσίαση της απλής γεγονότατος, αυτό ήταν στην πραγματικότητα η ουσία του πράγματος. Στην μεταφορά αποδίδεται κεντρική σημασία, γιατί έτσι γίνεται δυνατή η μετατροπή του αθέατου σε αισθητό κατά τη μεταβίβαση και επομένως και η γνώση του. Κατά τη Hannah Arendt, ο Benjamin μπόρεσε να αντιληφθεί τη θεωρία για το εποικοδόμημα ως τη βασική θεωρία της μεταφορικής σκέψης, ακριβώς διότι συσχέτιζε άμεσα χωρίς διαμεσολαβήσεις το εποικοδόμημα με τη λεγόμενη «υλική», δηλαδή κατ' αυτόν την αισθησιακή-αισθητηριακή βάση. Προφανώς τον γοήτευσε αυτό που άλλοι καυτηρίασαν ως «μη διαλεκτικό» ή ως «χυδαίο μαρξιστικό».

Όλες οι μεγαλύτερες μελέτες του Benjamin από το δεύτερο ήμισυ της δεκαετίας του '30 ανήκουν στο σύμπλεγμα της μελέτης για τις στοές (passages) και δημοσιεύθηκαν στο *Zeitschrift für Sozialforschung*. Τα άρθρα του Adorno για το ίδιο περιοδικό βρίσκονται σε στενή θεματική σχέση με τη μελέτη αυτή. Τα δοκίμια «Σχετικά με την τζαζ» και «Σχετικά με το χαρακτήρα-φετίχ στη μουσική και την παλινδρόμηση της ακοής» αποτελούν τον αντίποδα στο δοκίμιο του Benjamin για το έργο τέχνης, τα «Αποσπάσματα για τον Wagner» στο πρώτο σχέδιο για τον Baudelaire. Πολύμηνες, ακόμα και πολύχρονες διαπραγματεύσεις προηγήθηκαν της δημοσίευσης των άρθρων του Benjamin: γράμματα και τηλεγραφήματα μεταξύ Γαλλίας και ΗΠΑ, συζητήσεις με τον Raymond Aron, τον εκπρόσωπο του παραρτήματος του Ινστιτούτου στο Παρίσι, και τον Friedrich Pollock, τον απεσταλμένο από τα κεντρικά γραφεία του Ινστιτούτου στη Νέα Υόρκη, συζητήσεις για ορισμένα κεφάλαια, περικοπές και διαγραφές. Επειδή ο Hogheimer φοβόταν μήπως προκληθούν αντιδράσεις στις ΗΠΑ με τις σοσιαλιστικές θέσεις, έπρεπε ν' αποφευχθούν «προκλητικές λέξεις» από τη μαρξιστική ορολογία. Η χρηματική υποστήριξη από το Ινστιτούτο Κοινωνικής Έρευνας αποτελούσε την πιο σημαντική, εν μέρει τη μοναδική πηγή εισοδήματος για τον

Benjamin κατά την προσφυγική περίοδο, βέβαια μόλις που κάλυπτε τα αναγκαία προς το ζην και δεν φαινόταν να διασφαλίζεται για το μέλλον. Όταν ο Benjamin γράφει στον Horkheimer ότι παρέχει εκ των προτέρων τη συγκατάθεσή του σε κάθε διευθέτηση που ο τελευταίος θεωρεί σκόπιμη ή ότι δεν θεωρεί τίποτα πιο επείγον από το να συνδέσει τις δικές του εργασίες μ' εκείνες του Ινστιτούτου όσο το δυνατόν πιο στενά και πιο παραγωγικά, τότε γίνεται φανερό πόσο μεγάλη σημασία είχε γι' αυτόν η σχέση αυτή.

Η έκρηξη του πολέμου το 1939 αποτελούσε για τον Benjamin άμεση απειλή. Ο Εβραίος εμιγκρές κλείστηκε από τις γαλλικές αρχές σ' ένα στρατόπεδο μαζί με άλλους Γερμανούς, όμως σύντομα αφέθηκε ελεύθερος μετά από πιέσεις ισχυρών προσώπων και γνωστών. Μετά τη γερμανική επέλαση το 1940 εγκατέλειψε το Παρίσι και μετέβη στη Νότια Γαλλία, που δεν είχε ακόμη καταληφθεί. Η τελευταία επιστολή του της 2.8.1940 στον Adorno εκφράζει μια ανασφάλεια για το μέλλον και το συγγραφικό του έργο, την πλήρη αβεβαιότητα για το αύριο. Ο Adorno είχε ήδη από τον Νοέμβριο του 1937 συμβουλεύσει τον Benjamin να μεταναστεύσει στις ΗΠΑ, για να μπορούν να συνεργάζονται από κοντά. Ο Benjamin είχε τότε εκφράσει αμφιβολίες για το κατά πόσο θα μπορούσε να προσαρμοσθεί στην Αμερική. Όμως ήδη ο Adorno και το Ινστιτούτο αναλαμβάνουν να σώσουν τον απειλούμενο φίλο και συνεργάτη. Για να εξασφαλισθεί η βίζα για τον Benjamin παριστάνονται οι δεσμοί του με το Ινστιτούτο πιο στενοί απ' ό,τι στην πραγματικότητα, χαρακτηρίζεται ο ίδιος ως «permanent member» (μόνιμο μέλος) από το 1935. Τον Αύγουστο του 1940 ο Benjamin φτάνει στη Μασσαλία, όπου υπήρχε γι' αυτόν κατατεθειμένη εγγύησή από τον Horkheimer. Την 23η Σεπτεμβρίου εγκαταλείπει τη Μασσαλία με κατεύθυνση τα ισπανικά σύνορα, τα οποία δεν μπορεί να περάσει νόμιμα, διότι του λείπει η γαλλική βίζα. Στην πόλη Port-Bou υπάρχει η απειλή της αναγκαστικής επιστροφής στην Γαλλία, γεγονός που θα σήμαινε την παράδοση στις γερμανικές αρχές. Σε αυτή την αδιέξοδη κατάσταση ο Benjamin έδωσε ένα τέλος στη ζωή του.

Μερικές από τις επιστολές χρειάζεται να διαβαστούν πολλές

φορές, είναι λογοτεχνικές κριτικές, μικρά φιλοσοφικά δοκίμια των δέκα γραμμών και με ένα εκπληκτικό θεωρητικό επίπεδο. Πρόκειται για μαρτυρίες μίας τέχνης, που αν δεν βρίσκεται ήδη στη δύση της, πάντως βαίνει προς τη δύση της: της τέχνης της αλληλογραφίας. Πρόκειται για μαρτυρίες από μια εποχή όπου ο αναστοχασμός και η απόλαυση δεν καταπνίγονται με την ταχύτητα καταφυγή στο τηλέφωνο – κι αν είναι δυνατόν, ασύρματο. Η επιθυμία της αλληλογραφίας ενισχυόταν και από αντικειμενικές προϋποθέσεις, όπως ήταν το γεγονός ότι ένα γράμμα χρειαζόταν μόνο μια μέρα για να φτάσει από το Βερολίνο στην Φραγκφούρτη και μόνο δύο μέρες από το Βερολίνο στο Παρίσι. Ο τόμος αποτελεί το ντοκουμέντο μιας φιλίας με σπάνια αξία, που όμως δεν ήταν και πάντα αρμονική. Ο Adorno το 1934 είχε σταματήσει για μισό χρόνο την αλληλογραφία με τον Benjamin, διότι είχε θυμώσει πολύ με δύο κείμενά του. Επρόκειτο για το άρθρο «Σχετικά με τη σύγχρονη κοινωνική θέση του Γάλλου συγγραφέα» και μια βιβλιοκριτική του βιβλίου του Max Kommerell για τον Jean Paul. Στο άρθρο το οποίο δημοσιεύθηκε στο περιοδικό *Zeitschrift für Sozialforschung*, ο Benjamin γράφει ότι είναι αναγκαίο να τοποθετηθεί στη θέση που του ανήκει ο διανοούμενος ως τεχνικός. Και σημειώνει ότι πρέπει να αναγνωρισθεί στο προλεταριάτο το δικαίωμα στη διάθεση της τεχνικής, διότι μόνο το προλεταριάτο έχει συμφέρον για το πιο ανεπτυγμένο επίπεδό της. Αυτή τη θέση ο Adorno την εξέλαβε ως μια αντιπαλότητα στη δική του γνώμη, την οποία είχε διατυπώσει στο άρθρο του «Σχετικά με την κοινωνική θέση της μουσικής», που είχε δημοσιευθεί στο ίδιο περιοδικό το 1932. Εδώ ο Adorno γράφει ότι η μουσική εκπληρώνει την κοινωνική της λειτουργία με τον καλύτερο τρόπο, όταν προβαίνει στην ενυπάρχουσα εκδίπλωση των προβλημάτων της, χωρίς να είναι προσκολλημένη στην κοινωνία. Κι εδώ δεν θα έπρεπε να αποτελέσει ανασταλτικό παράγοντα η συνείδηση του προλεταριάτου, η οποία είναι παραμορφωμένη από την ταξική κυριαρχία.

Όταν ο Adorno εμφανίζεται επανειλημμένα να ασκεί κριτική στον Benjamin, δεν πρέπει να ξεχνά κανείς πόσα οφείλει, κυρίως στην πρώιμη περίοδο, στον μεγαλύτερό του Benjamin. Ήδη

στην εναρκτήρια πανεπιστημιακή του παράδοση το 1931 στο πανεπιστήμιο της Φραγκφούρτης ο Adorno χρησιμοποιεί αποσπάσματα από την εισαγωγή του βιβλίου του Benjamin σχετικά με τη γερμανική τραγωδία του μπαρόκ, χωρίς όμως να αναφερθεί στο συγγραφέα του. Σε ένα σεμινάριο διάρκειας δύο εξαμήνων σχετικά με νέα κείμενα για την αισθητική διαπραγματεύθηκε κυρίως το βιβλίο για την τραγωδία. Η ισχυρή προσωπική ακτινοβολία του Benjamin γίνεται εμφανής σε ένα σημείο της εισαγωγής σε μία ανθολογία των έργων του Benjamin, την οποία έγραψε ο Adorno το 1955. Είναι σίγουρα οι πιο όμορφες γραμμές που έγραψε για τον Benjamin:

«Κάθε συνεύρεση μαζί του ξαναδημιουργούσε αυτό που διαφορετικά νόμιζε κανείς ότι είχε χαθεί ανεπιστρεπτί, τη γιορτή. Δίπλα του ένιωθε κανείς όπως το παιδί τη στιγμή που ανοίγεται μία σχισμή στο χριστουγεννιάτικο δωμάτιο κι ένα κύμα φωτός πλημμυρίζει τα μάτια του με δάκρυα, πιο συγκλονιστικά και πιο βαθιά από τη λάμψη που το καλωσορίζει όταν κληθεί να διαβεί την πόρτα του δωματίου. Όλη η εξουσία της σκέψης μαζευόταν στον Benjamin για να ετοιμάσει παρόμοιες στιγμές, και μόνο σε αυτήν πέρασε αυτό που άλλοτε επαγγέλλονταν οι θεωρίες της θεολογίας».

Βιβλιογραφία

- Adorno, Theodor W., *Gesammelte Schriften*, Φραγκφούρτη, Suhrkamp, 1973 επ.
Adorno, Theodor W., *Über Walter Benjamin*, επιμ. και υπομνηματισμός Rolf Tiedemann, Φραγκφούρτη, Suhrkamp, 1970.
Arendt, Hannah, "Walter Benjamin" στο Arendt, Hannah, *Menschen in finsternen Zeiten*, επιμ. Ursula Ludz, Μόναχο, Piper, 1989.
Benjamin, Walter, *Gesammelte Schriften*, επιμ. Rolf Tiedemann κ.ά., Φραγκφούρτη, Suhrkamp, 1972 επ.
Habermas, Jürgen, "Das Falsche im Eigenen", *Die Zeit*, 23.10.1994.
Wiggershaus, Rolf, *Die Frankfurter Schule, Geschichte – Theoretische Entwicklung – Politische Bedeutung*, Μόναχο, Βιέννη, Hanser, 1986.